

Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok

*CIGÁNY NYELVEK
NEMZETKÖZI SZEMINÁRIUMA*

KONFERENCIAKÖTET

2001. OKTÓBER 25-26.

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR, ROMOLÓGIA TANSZÉK

6.

Sorozatszerkesztő: Cserti Csapó Tibor

**CIGÁNY NYELVEK NEMZETKÖZI
SZEMINÁRIUMA**

KONFERENCIAKÖTET

2001. OKTÓBER 25-26.

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Neveléstudományi Intézet
Romológia és Nevelésszociológia Tanszék
Pécs, 2001.

Változatlan utánnnyomás 2008

Kiadja a Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszéke •
7624 Pécs, Ifjúság útja 6. • Felelős kiadó: Forray R. Katalin •
Sorozatszerkesztő: Cserti Csapó Tibor • Szerkesztette: Cserti Csapó Tibor •
Borítóterv: Ofset Hungária Kft. • Készült az Ofset Hungária Kft. nyomdájában.
Pécs, Szabadság u. 28. • Nyomdavezető: Takács Imre • Megjelent 100 példányban •
ISBN: 963-641-855-1 • ISSN: 1586-6262

Tartalom

Előszó – Forray R. Katalin

a Pécsi Tudományegyetem BTK Romológia Tanszék tanszékvezetője 7

Köszöntő – Tóth József

a Pécsi Tudományegyetem rektora 8

A konferencia állásfoglalása és javaslatai..... 10

Beás szekció..... 10

Romani szekció 12

Bartha Csilla: Kétnyelvűség, nyelvcseré: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei 14

Kontra Miklós: Nyelvi jogok, nyelvi tervezés, és az anyanyelvek tannyelvként való használatának problémái..... 33

Lengyel Zolt: A nyelvfejlődés:centrifugális és centripetális erők összjátéka 43

Forray R. Katalin: A cigány nyelvek helyzete az iskolai oktatásban 54

Letitia Mark: A cigány nyelvek helyzete Romániában..... 62

Bogdan Vid – Gyurok János: Romák Horvátországban 68

Borbély Anna: A magyarországi beás nyelv helye a román nyelven belül* 72

A konferencia résztvevői..... 82

Kétnyelvűség, nyelvcseré: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei¹

1. Bevezetés

A kétnyelvű helyzetek számtalan változata létezik a világon, a bilingvizmus valamilyen formája voltaképpen minden országában jelen van. Noha – főként Európában – az emberek egy része úgy véli, szórványos, társadalmi szinten mindössze néhány országra korlátozódó jelenségről van szó, valójában azt mondhatjuk, hogy a Föld lakosságának nagyobbik hányada kétnyelvű, illetőleg két- vagy többnyelvű környezetben él, s napi érintkezéseiben rendszeresen használja is e nyelveket. Az európai emberek – laikusok és nem ritkán szakemberek – vélekedése egyfelől tükrözi, hogy e kontinens nyelvileg korántsem annyira sokszínű, mint a többi földrész; másfelől annak a kevésbé helytálló elképzelésnek a lenyomata, miszerint a kétnyelvűség két nyelv anyanyelvi, legalább is magas szintű ismeretével azonosítható, s e nyelvtudáshoz a beszélő ideális esetben kisgyermekkorában jutott. Az idegennyelv-tudás nemcsak szimbolikusan, de gazdaságilag is egyre inkább felértékelődik, elsősorban a magas presztízsű világnyelvek esetében. A bilingvizmusnak ettől az ideálisnak tételezettől eltérő, a kisebbségi helyzetekben szükségszerűen létrejövő változatos formáit gyakran nemcsak a többségi közösségekhez tartozó egynyelvűek, hanem maguk a két- vagy többnyelvű beszélők is leértékelik.

A lokális vagy akár a világméretű társadalmi, gazdasági, politikai stb. folyamatok², a szűkebb és tágabb nyelvkörnyezeti kontextus minden

1 A tanulmány alapját jelentő kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint az NKFP 5/126/2001. számú projektum támogatásával folyt.

2 Az elmúlt kétszáz évben Európában a nacionalizmus az az ideológiai keret, amely leginkább felelős azokért a folyamatokért, amelyek egyes nyelvek nemzeti (és hivatalos) nyelvként való formális elismeréséhez, társadalmi, kulturális és nyelvi intézményesüléséhez, ezzel párhuzamosan az ugyanazon államalakulaton belül létező más nyelvek elnyomásához vezettek, felerősítve ezzel a többség-kisebbség dichotómiát. Míg a „közös nyelv” igényével fellépő nemzetállamban a közös és egységes nemzeti nyelv az emberek számára egyre inkább a modernséget és a fejlődést testesítette meg, addig a kisebbségivé vált nyelvek a hagyományt, a múltat, a hanyatlást kezdték szimbolizálni (May 2001: 6). A kulturális és

korban kihat a nyelvek és beszélőközösségeik életére. Ma a globalizáció, a folyamatos migráció, illetőleg a tömegkommunikációs technológia fejlődése mindenhol, így nálunk is hatással vannak a kétnyelvűség új típusainak, ezzel együtt az eltérő nyelvű csoportok közötti társadalmi-nyelvi érintkezés új formáinak kialakulására. Mindeközben a kisebbségi nyelvek sokkal gyorsabban szorulnak vissza, tűnnek el, mint bármikor az emberiség története során. Egyes nyelvek számbelileg egyre „fontosabbá” válnak másoknál: a. „világnyelvek”, „nagy pusztító nyelvek” (élükön az angollal), a többségi nyelvek állnak szemben a veszélyeztetett nyelvek sokaságával. Míg a kétnyelvűség elit, önként vállalt formái terjednek, addig a társadalmi-gazdasági-politikai kényszer teremtette kétnyelvű helyzetben élő kisebbségek jó része a nyelvcsere át: rövidebb vagy hosszabb idő alatt eredeti nyelvét feladva a többségi nyelv használatára tér át.

2. Veszélyeztetett nyelvek, közösségek és a szociolingvisztikai kétnyelvűség-kutatás

1994/95-ben egy Bruce Connell nevű kutató Camerunban meglátogatta a kasabe (luo) nyelv utolsó beszélőjét. 1996-ban visszatért, hogy kutasssa e kihalóban lévő nyelvet, azonban elkésett. A kasabe utolsó beszélője 1995. november 5-én örökre eltávozott s magával vitt egy nyelvet és egy kultúrát. Connell beszámolója szerint e beszélő nővére még megértette a kasabét, használni azonban nem volt képes, gyermekei és unokái pedig már nem is értették. Másként fogalmazva: a kasabe november 4-én még létezett, 5-én azonban már nem (Baker 2001: 49). A manx nyelv utolsó beszélője 1974-ben, a catawba sioux-é 1980-ban, a kaliforniai cupeño-é 1987-ben halt meg³.

nyelvi homogenitás eszméje, a politikai és a nemzeti identitás határvonalai egybeesésének kívánalma, valamint mindezek intézményes támogatottsága, a kisebbségek gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális térnyerésének lehetetlenné válása a kisebbségi nyelvek jó részét a közösségen belüli magánérintkezésekre, informális nyelvhasználati színterekre szorította. Nancy Dorian szerint a modernizáció folyamatában a kis közösségek nyelveit és identitásait leginkább veszélyeztető tényezővé éppen a nemzetállami koncepció s a hozzá tartozó hivatalos sztenderd nyelv vált (Dorian 1998: 18).

3 Az Ethnologue adatai szerint 1999-ben 51 olyan nyelvet tartottak számon, amelynek már csak egyetlen beszélője volt: Ausztráliában 28-at, az Amerikai Egyesült Államokban 8-at, 3-at Afrikában, illetve Dél-Amerikában, 6-ot Ázsiában, további 3-at pedig a Csendes-óceán szigetein (Crystal 2000: 15).

Mindez korántsem valami modern, XX. századi jelenség: nyelvek eltűnésére, kihalására az emberiség minden történeti korszakából számtalan példát hozhatunk. Egyes becslések szerint az elmúlt fél évezredben a világ nyelveinek körülbelül a fele tűnt el⁴ (vö. például Hill 1978: 69; Bereznak és Campbell 1996). Ausztráliában például a telepések 1770. évi megjelenése előtt kétszázötvennél is több őshonos nyelv (öslakos, Aboriginal Languages) létezett, mára alig ötven olyan közösség van, ahol a gyermekek még beszélik szüleik nyelvét. A kétszáz év alatt megmaradt 90 nyelvből külső beavatkozás, nyelvtervezési lépések nélkül közel 70 nyelv hamarosan ki fog halni (vö. Lo Bianco 1987; McConvell 1991: 143). Hasonló sorsra jutott Európában a legtöbb kelta nyelv, mint például a már említett manx vagy a cornwalli. Ugyancsak megszűnt létezni a dalmát, a gót, a finnugor nyelvek jelentős része, nem beszélve az indián nyelvekről.

Nyelvi szempontból tehát minden olyan kétnyelvű (kisebbségi) beszélőközösség erősen veszélyeztetett, amelyben eredeti nyelvüket a szülők már nem adják át gyermekeiknek, függetlenül attól, hogy az adott nyelvet más területeken a nyelvközösség más tagjai, más, például nyelvországi beszélőközösségek még anyanyelvként használják. A kisebbségi nyelvek visszaszorulásának folyamata a leggyorsabban talán a bevándorló közösségekben zajlott és zajlik szerte a világon. Ez a két-három nemzedék alatt lejátszódó nyelvi és társadalmi változás az Amerikában, Ausztráliában, Kanadában vagy a Nyugat-Európában élő magyar közösségeket éppúgy jellemzi, mint az ezekben az országokban letelepült más etnikumokat. Nyilvánvaló azonban, hogy a kisebbségi nyelvek tényleges és szimbolikus funkcióinak szűkülése, a nyelvet beszélők számának egyre nagyobb mérvű csökkenése, párhuzamosan a többségi nyelv térnyerésével az őshonos közösségekre éppannyira igaz. Hasonló folyamatok zajlanak a magyarországi kisebbségek, az ausztriai (burgenlandi) vagy a többi szomszédos ország nagyvárosaiban, a nyelvhatár peremvidékein, az etnikailag vegyes területeken élő magyar-ság csoportjai körében.

4 Krauss (1998: 105) számításai szerint tízezer évvel ezelőtt, amikor a Föld népessége nem haladta meg az 5-10 millió főt, s amikor – bizonyos elképzelések szerint – egy-egy átlagos méretű közösség 500-1000 emberből állt, a nyelvek száma 5-20000 között lehetett. Ma ezt a számot 6000 körülire teszik, ami mindenképpen azt sugallja, hogy az elmúlt évezredek során a világ nyelveinek legalább fele tűnt el függetlenül attól, hogy e nyelvi változás minden korszakban ugyanolyan ütemben volt-e jellemző, avagy voltak olyan időszakok, amikor a nyelvek visszaszorulásának folyamata hirtelen felgyorsult (vö. Dixon 1997).

1. táblázat: A világ nyelvei 1999-ben

Beszélők száma	Nyelvek száma (N= 6059)	A világ nyelveinek %-a	Kumulatív Csökkenés (%)	Kumulatív Növekedés (%)
100 milliónál több	8	0,13		99,9
10-99,9 millió	72	1,2	1,3	99,8
1-9,9 millió	239	3,9	5,2	98,6
100000-999999	795	13,1	18,3	94,7
10000-99999	1605	26,5	44,8	81,6
1000-9999	1782	29,4	74,2	55,1
100-999	1075	17,7	91,9	25,7
10-999	302	5	96,9	8
1-9	181	3	99,9	

Forrás: Crystal 2000: 15

Michael Krauss (1992), Wurm (1996), Skutnabb-Kangas (2000) és mások egybehangzó – optimistább – előrejelzései szerint a világon ma beszélt nyelvek 50%-a ki fog halni az elkövetkezendő száz évben. Pesszimista számításaik szerint ez az arány megközelíti majd a 90%-ot, így kb. 300 nyelv marad, amelyet a kihalás veszélye komolyan nem fenyeget. (1. táblázat)

A nyelvcseré, a nyelvek kihalásának felgyorsult üteme rendkívüli feladatok elé állítja a kutatókat, magukat a veszélyeztetett nyelveket beszélő közösségeket, egyben a politikusokat is.

David Crystal, nemrégiben megjelent könyvében mindazokat az elméleti és alkalmazott kutatási területeket és irányzatokat, amelyek – közvetve vagy közvetlenül – ám végső soron a veszélyeztetett kisebbségi nyelvek megőrzését segítik-segíthetik, egy új fogalommal, a *preventív nyelvészet* fogalmával illeti (Crystal 2000: 93). Természetes, hogy a kérdést a nyelvészet és minden más társadalomtudományi diszciplína a saját elméleti és módszertani eszköztárával kívánja megközelíteni, ám a probléma sokarcúságából, társadalmi, történeti, politikai-ideológiai, kulturális, gazdasági stb. beágyazottságából adódóan elkerülhetetlen a multidiszciplinaritás.

E soktényezős társadalmi és nyelvi folyamatok értelmezése, a hatékony nyelvtervezési lépések kialakítása érdekében mindenképpen szükségessé válik a nyelvről, az egy- és többnyelvűségről, a nyelvi csoportok érintkezéséről, a kisebbségekről, nyelvhasználatukról, az identitásról stb. való hagyományos nézetek, elméletek és módszerek átértékelése.

Mivel egy közösség anyanyelvének elvesztése voltaképpen olyan szituációkban értelmezhető, amikor egy nyelvi csoport – legyen az őshonos vagy bevándorló – érintkezik, egyszersmind alárendelt szerepbe kényszerül egy másik (nyelvi) csoporttal szemben, a kétnyelvűség–, a nyelvi kontaktusok kutatása az a terület, amelynek egyik központi kérdése, hogy e nyelvi elrendezést tudományosan saját keretein belül értelmezze. Mivel azonban a két- és többnyelvűség legalább annyira szigorú értelemben vett nyelvészeti, szociológiai, lélektani, mint társadalmi, történeti, politikai, oktatási kérdés (vö. Bartha 1999), elképzelhetetlen úgy szemlélni, hogy e tényezők szerepét, kölcsönhatását figyelmen kívül hagyjuk. Különösen a nyelvi kontaktusok szociolingvisztikai megközelítései nem nélkülözhetik a nyelvkörnyezettani tényezők bonyolult viszonyrendszerének feltárását. S minthogy a bilingvizmus leggyakoribb közösségi megvalósulási formája a kikényszerített, aszimmetrikus, kisebbségi kétnyelvűségi elrendezés, az efféle kutatások középpontjában voltaképpen a két- vagy többnyelvű kisebbségi közösség⁵ áll. A (szociolingvisztikai) kétnyelvűség-kutatás tehát a nyelvmegtartás – nyelvcsere kontinuum között zajló társadalmi és nyelvi változást, azt a folyamatot kívánja megragadni, amelyben egy adott közösség kétnyelvűsége megszilárdul vagy egy másik nyelvi egynyelvűségbe megy át.

3. A nyelvcsere fogalma és néhány megvalósulási formája

A nyelvcsere⁶ legtágabban úgy határozhatnánk meg, mint olyan, többnyelvű körülmények között zajló, egy nyelv és egy közösség egészét érintő nyelvi és társadalmi változást, ahol egy szociológiailag nem domináns csoport két–, illetve többnyelvűségét egy új egynyelvű állapot váltja fel. Bár egy kisebbség különböző csoportjai eltérő módon és mértékben lehetnek résztvevői a fenti folyamatnak, leggyakoribb megvalósulási formájára a fokozatosság jellemző. A *fokozatos nyelvcsere* alapvető vonása, hogy a kisebbségi nyelv kizárólagos használatának fázisát a két nyelv váltakozó használatának átmeneti szakasza váltja fel, amely fokozatosan a többségi nyelv kizárólagos használatához vezet. Mindezt a nyelvválasztási szabályok változatossága, nagy mérvű változása, a repertoár átrendeződé-

⁵ A kétnyelvűség közösségi vizsgálatának egyik központi fogalma a kisebbség. Fontos kiemelni, hogy az emberi csoportok osztályozása sokkal inkább a közöttük lévő kapcsolat és egymás elfogadásának függvénye, mintsem tényleges nagyságuké. A kisebbségek közötti különbségeket valójában az emberi sokféleség társadalmi elfogadottságának eltérő mértéke jelöli ki.

se kíséri, amikor is megváltoznak az egyes nyelvekhez rendelt társadalmi jelentések, a nyelvekkel kifejezett társadalmi identitások (Gal 1979: 171). E változásban kulcsfontosságúvá válik, hogy az egyes beszélői csoportok saját határaikat szubjektív módon, a nyelvhasználati-nyelvtudásbeli különbségeket felhasználva hogyan érzékelik és értelmezik annak eldöntésére, hogy valaki idegen vagy közjük tartozik. Ebben a helyzetben a mi-kód és az ők-kód egyidőben többféle jelentést is kaphat az egyes társadalmi, főként életkori csoportokban.

Számos nyelvcsere átélő közösségre igaz, hogy az alárendelt/kisebbségi nyelv a családi, kisközösségi szintekre szorul vissza, így a fiatalok körében már csak korlátozottan, a szolidaritás nyelveként élhet rövidebb-hosszabb ideig tovább (lásd pl. Gal 1979; Bartha 1993; Borbély 2001). Noha bizonyos nyelvi jelenségek, a kódváltás, kölcsönzés vagy az interferencia a kontaktusok természetes velejárói, nyelvcserehelyzetben ezek mennyisége látványosan megnövekedhet. A folyamatot jelezheti tehát a kétnyelvűek nyelvi érintkezését, nyelvhasználatát egyébként is jellemző nyelvi jelenségek mennyiségi és minőségi eltolódása is. E mennyiségi mutató azonban önmagában félrevezető lehet. Tudunk például olyan közösségekről, ahol a nagyarányú kódkeveredés sem vezet feltétlenül nyelvcserehez, de olyanokról is, ahol, a közösség a kölcsönzésnek a nyelvcsere végső fázisában is ellenáll.

A fentebb idézett statisztikák is arra engednek következtetni, hogy a kisebbségi nyelvekről a többségi nyelvek kizárólagos használatára való váltás egyre nagyobb méreteket ölt szerte a világon. A fokozatos nyelvcsere alábbi négy fázisa a nyelvi-nyelvkörnyezeti elrendezések változatossága ellenére is jellemzi valamilyen mértékben a legtöbb kisebbségi közösséget: 1) a csoport számára elkerülhetetlenné válik a nyelvi érintkezés egy másik, általában domináns nyelvi csoporttal; 2) megjelenik a kétnyelvűség, amikor is az eredeti nyelvet még használják és átörökítik, miközben az új nyelvet is elsajátítják; 3) az eredeti nyelv használata visszaszorul, az intraetnikus érintkezéseket jellemzi a nyelvhasználati szinterek egyre szűkebb körében; 4) a beszélők egyre szélesebb körét érinti az átmeneti kétnyelvűség, amely végül az új nyelven való egynyelvűséghez vezet (vö. Brezinger 1997).

A nyelvcsere folyamatának ilyen lineáris, egyirányú ábrázolása azonban csak sematikus, árnyalatlan megközelítés lehet. Olyan esetek jelzik például, hogy itt jóval bonyolultabb, több irányban ható vagy esetlegesen más módon megvalósuló folyamatokról van szó, mintsem hogy a nyelv visszaszorulása a formális helyzetek felől indulva éri el az informális szinteket, amikor mindez fordítva történik. Ugyan a nyelvcsere „latin típus-

nak” vagy „latin mintának” is nevezett tiszta megvalósulása a kontaktushelyzetek viszonylag kis hányadát érinti, ám ilyenkor a nyelv először éppen az informális helyzetekből, a családi, kisközösségi használatból szorul ki, miközben a formális, rituális kontextusokban (például vallási szertartások) hosszabb ideig továbbra is megmarad. Hill (1983) a közép-mexikói nahuatl nyelv esetén mutatja be e folyamatot, ám mindezzel igen rokon vonásokat találunk a csángók egyes közösségeiben. Továbbá, noha célzott vizsgálatok a kérdésben a mai napig nem folytak, mégis több hazai antropológiai, etnográfiai vizsgálat arra enged következtetni, hogy a nyelvcsere ezen megvalósulása – önállóan vagy keveredve – megfigyelhető több magyarországi oláh cigány, beás és romungró közösségben is.

Mindemellett léteznek a nyelvek eltűnésének, a nyelvcsérének, nyelvhalálnak jóval szélsőséesebb formái is, amelyek megjelölésére a szakirodalom a „hirtelen”, illetőleg a „radikális” jelzőket használja⁶.

A kisebbségi nyelvek visszaszorulása a beszélők nyelvtudása mentén is elrendezhető, amelyet – graduális nyelvcsere esetén – leginkább az életkor határoz meg.

Miközben az idősebb nemzedék körében általában a kisebbségi nyelv magas szintű ismerete még általános, addig a fiatalabb nemzedékek már nagyobb tudással rendelkezik(nek) a többségi nyelven, s a visszaszorulóban lévő nyelvet „tökéletlenül” tanulják meg, ha egyáltalán megtanulják (vö. például Campbell és Muntzel 1992: 185). Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az idősebbek között ne lennének olyanok, akik a kisebbségi nyelvet már nem képesek az anyanyelvi beszélőre jellemző folyékonyással használni, s fordítva, ne lehetnének olyan fiatalok, akik nem a többségi, környezeti nyelven rendelkeznek jobb készségekkel. Mivel a nyelvcsere

⁶ A kisebbségi nyelvek kihalásának léteznek olyan formái is, amikor e folyamat – külső kényszerítő körülmények hatására – rendkívül gyorsan, akár a nyelvi érintkezéseket megelőző fázisban megy végbe. A „hirtelen nyelvhalál” fogalma arra az esetre utal, amikor háborúk, járványok, szélsőséges esetben népiirtás következtében a beszélőkkel együtt nyelvük is olyan rövid idő alatt tűnik el, hogy az utolsó beszélő is teljes kompetenciával rendelkező, akár egynyelvű nyelvhasználója volt az adott nyelvnek. Példaként említhetjük a tasmán vagy a kaliforniai nicoleño nyelvet.

A nyelvcsere/nyelvhalál „radikális” megvalósulása sok tekintetben emlékeztet ez előbbire. A népiirtással kísért politikai elnyomás körülményei között a beszélők önvédelemből, „túlélési stratégiaként” felhagynak saját nyelvük használatával. A szociolingvisztikai szakirodalom is több ilyen esetet dokumentál. E helyzetben olyanokról van szó, akik korábban kompetens beszélői voltak annak a nyelvnek, amelyet azonban hosszú idő óta nem használnak. Tudásuk a fonológiát és a nyelvtant illetően még jó, ám a lexikon megkopott, egy-egy szó előhívása komoly nehézséget okoz.

egyik sajátossága éppen az, hogy a kétnyelvűség hosszabb időre nem szilárdul meg, kevésbé jellemző olyanoknak a megjelenése, akik mindkét nyelvet megközelítőleg azonos szinten ismerik és használják az alapvető nyelvi készségek mindegyikében. Így, ha egy nyelvtudás-kontinuum mentén képzelnénk el a beszélők összességét, a kisebbségi nyelvet tekintve az egyik végpontot a folyékony beszélők, a közbülső fázist az úgynevezett terminális beszélők vagy semi-speakerok, a másik végpontot pedig az emlékezők (remembers) képviselnék. Ez utóbbiak soha nem sajátították el teljesen a visszaszoruló nyelvet, a folyamat utolsó fázisában mégis képesek használni és nemzedékeken át továbbadni szavakat, kötött lexikai egységeket, köznévi formákat, obszcenitásokat, dalokat, szólásokat, mondókákat, vicceket, köszöntőket stb., amelyek a szolidaritás és a csoporthoz tartozás kifejezésének eszközei (Bereznak és Campbell 1996: 670).

A bemutatott nyelvcsere-alapformákat azonban hiba lenne diszkkrét típusokként felfognunk. A nyelvcsere lezajlását illetően nemhogy két teljesen azonos közösség sem létezik, a kisebbségi nyelv használatáról a többség nyelvére való áttérés ugyanazon közösségen belül is eltérő módon valósulhat meg⁷.

A nyelvcsere kevésbé értelmezhető a folyamatot gátló vagy lassító „ellenerő”, a *nyelvmegtartás*⁸ (language maintenance) nélkül. Nyelvmegtartásról mint közösségi aktivitások, nyelvhasználati szokások és normák, illetőleg ideológiák összességéről valójában mindig azokban az esetekben beszélhetünk, amikor egy beszélőközösség nyelvcserehelyzetben, tehát a többségi nyelv használatának kedvező társadalmi, gazdasági, jogi, politikai stb. kényszerítő körülmények ellenére is tovább használja saját nyelvét. A nyelvmegtartás a használat és a nyelvi készségek megtartását egyszerre jelenti, ami azonban éppúgy eltérő nyelvi utakat, funkcionális és nyelv szerkezeti változásokat eredményezhet.

7 Fleck Gábor és Virág Tünde gilvánfai vizsgálata egy Baranya megyei beás közösségben illusztrálja mindezt: a „beletörődők” a graduális nyelvcsere klasszikus megvalósulását mutatják, miközben a „stratégiaváltó” családok nyelvi viselkedése sokkal inkább a nyelvcsere radikális formájára emlékeztet. A „funkcióteremtő” stratégia jelenléte – mint a nyelvcsere visszafordításának vagy a nyelvélénkítésnek egy lehetséges formája – mindemellett azt a bonyolult összefüggésrendszert példázza, ami a nyelvhasználat és a nyelvek szimbolikus piaci értéke között áll fenn.

8 A magyar nyelvű szociolingvisztikai, kontaktológiai szakirodalomban a *nyelvmegtartás* és *nyelvmegőrzés* műszavak felváltva, egymás szinonimájaként jelennek meg, s a kisebbségi közösségekben vizsgálható, a nyelvcserevel ellentétes irányú folyamatokra utalnak.

Fontos kiemelni, hogy a nyelvcsere-nyelvmegtartás különféle folyamatait nem magukban a nyelvek, hanem a beszélők alakítják a társadalmi, gazdasági, politikai stb. változások hatására alakuló nyelvértékelésükkel, nyelvi magatartásukkal, előfordulhat, hogy ugyanazokhoz a változásokhoz az egyik közösségben kedvezően, egy másikban negatívan viszonyulnak majd.

Vannak, akik a nyelvmegtartást az egyének, csoportok vagy szervezetek tudatos nyelvtervezési tevékenységének tartják. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy a szevezett lépések, a fölülről jövő mozgalmak önmagukban sikertelenek, ha nem kíséri őket nagy mérvű társadalmi-közösségi támogatottság (vö. Fishman 1991), ily módon a kérdés szociolingvisztikai irodalmában nyelvmegtartáson elsősorban a tervezetlen társadalmi folyamatok összességét értik. Minthogy a nyelvcsere folyamata során a különböző életkorú, iskolázottságú, nyelvtudású stb. beszélők esetében a nyelvmegtartás különböző módon és mértékben valósul meg, egy nyelv bizonyos változatának társadalmi szintű megtartása egy kontinuumot jelent a minden generáció által, kiterjedt társadalmi helyzetekben való használatától addig a pontig, amíg az adott nyelvet anyanyelvi beszélők már egyetlen helyzetben sem használják.

4. Előre jelezhető-e nyelvcsere?

A kutatók többsége szükségszerűen szembesül a kérdéssel, vajon létezik-e vagy létrehozható-e egy olyan általánosan alkalmazható modell, amelynek segítségével a különféle közösségekben zajló nyelvi folyamatok kimenetele megjósolható. Más szóval, vannak-e olyan általános jegyek, amelyek alapján valamilyen szinten előre jelezhető, hogy egy adott kontaktus elrendezésben egy (kisebbségi) nyelv fennmarad vagy szerepét teljes körűen egy másik nyelv veszi át? Az ezzel szorosan összefonódó következő kérdés pedig az, hogy olyan esetekben, amikor a nyelvcsere „szimptomái” már világosan regisztrálhatók, tehető-e bármiféle predikció a folyamat intenzitását illetően. Nyilvánvalóan mindez jóval több, mint elméleti kérdés, ezért érthető, hogy a nyelvcsere vizsgálata az utóbbi években a szociolingvisztikai kétnyelvűség-kutatás egyik legfontosabb témájává vált, hiszen a nyelvcsere elméletei jelentős mértékben befolyásolhatják a nyelvmegtartás gyakorlatát. „Ha téves elképzeléseink vannak arról, hogy az emberek hogyan és miért váltják fel az egyik nyelvet egy másikkal, akkor aligha találjuk meg a folyamat megállításának vagy visszafordításának megfelelő

módjait” (McConvell 1991: 143). Mivel azonban e folyamatokat számtalan külső tényező együttesen befolyásolja, nem könnyű, sokszor lehetetlen meghatározni azt a pontot, ahonnan a nyelvcseré visszafordíthatatlanul végbemegy. Végpontját tekintve Thomason (1982) három fő ismérvet különít el: 1) nincs anyanyelvi beszélője; 2) a mindennapi kommunikációban egyetlen beszélőközösség sem használja; 3) nem jellemzik a nyelvi változás természetes folyamatait (idézi Paulston 1994: 93).

Nehezen képzelhető el bármilyen elemzés, amely figyelmen kívül hagyná azoknak a tényezőknek a számbavételét, amelyek közrejátszhatnak/közrejátszhatnak a szóban forgó folyamatok alakulásában, hiszen egy közösség életében bekövetkezett, nyelvcserében végződő társadalmi és nyelvi változásoknak szükségképpen kiváltó okai vannak. Ezeket nyelvmegőrzés-/nyelvcserefaktoroknak nevezzük, melyek kisebb része nyelvi, nagyobb része azonban külső, nem nyelvi természetű. Ugyan vannak olyan tényezők, amelyek leginkább a nyelvcserének, mások a nyelvmegtartásnak kedveznek, minthogy azonban ezek gyakran együttesen, egymással kölcsönhatásban érvényesülnek, semmiféle érv nem szól amellett, hogy a közösségi nyelvi gyakorlat két pólusára vonatkozó tényezőket kategorikusan különválasszuk.

Az őshonos és emigráns közösségeket vizsgáló munkák egybehangozóan azt igazolják, hogy nemcsak egységes vizsgálati modellről nem beszélhetünk, hanem egyöntetű szempontrendszer sincsen a nyelvmegőrzésre tett erőfeszítések kimenetelének vizsgálatára. A kontaktushelyzetek, a kétnyelvűség formái, az érintkező nyelvpárok rendkívül sokfélék lehetnek, ezért, miközben az egyik helyzetben – látszólag azonos – elrendezés a nyelv megőrzésének kedvez, addig máshol nyelvcseréhez vezet – nem szólva azokról a helyzetekről, amelyekben a már lezajlott vagy éppen lezajlóban lévő nyelvcserefolyamat ellentétes irányt vesz, s egy addig korlátozott szerepkörben vagy már egyáltalán nem használt nyelv részlegesen vagy teljesen visszanyeri korábbi funkcióit (lásd alább).

Az alapvető szempontok többsége tehát nem nyelvi, hanem olyan külső, történeti, társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális stb. tényező, amelyek alakítják egy adott csoport életét, egyszersmind a nyelvhasználat környezetét (Haugen 1972). A leggyakrabban olyanokat szokás kiemelni, mint egy csoport számbeli kiterjedtsége más csoportokhoz képest, földrajzi elhelyezkedése, az általa lakott település területi-demográfiai koncentrátságának mértéke, társadalmi összetétele, a beszélők iskolázottsági, foglalkozási háttere, az exogám házasságok aránya, az érintkező csoportok kö-

zötti társadalmi és/vagy kulturális hasonlóság mértéke, a kormány nyelvpolitikája, a kisebbség támogatottságának mértéke, az oktatási rendszer, a többségi és kisebbségi attitűdök, az anyaországgal való kötelék megléte és mikéntje, stb. A belső, nyelvi tényezők közül pedig a nyelvek közötti tipológiai távolság, a kontaktusban lévő nyelvek sztenderdizáltságának foka stb. szempontjaival találkozunk⁹ (a faktorok részletes elemzésére lásd Bartha 1999; Borbély 2001).

5. A nyelvcseré visszafordítása, a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei

Azt mondhatjuk tehát, hogy egy nyelv valódi veszélyeztetettsége akkor kezdődik, amikor e nyelv demográfiai, földrajzi, társadalmi, politikai stb. környezete annyira megváltozik, hogy szélesebb kommunikatív (piaci) értékét elveszítve a hozzá kötődő szerepek és értékek kizárólag szimbolikussá válnak. Egyre több elemzés hangsúlyozza, hogy a kisebbségi nyelv beszélőinek nyelvválasztásában, hosszabb távú nyelvi döntéseiben az a racionális gazdasági megfontolás jelenik meg, miszerint e beszélők tapasztalják a többségi, „modernebbnek” tartott nyelvre való áttérés tényleges „előnyeit”. Más megfogalmazásban, egy nyelvhez való ragaszkodás, lojalitás addig tart, ameddig a gazdasági és társadalmi körülmények ezt lehetővé teszik (vö Edwards 1985; Dorian 1981). Egy nyelv megtartása, feladása és a társadalmi, gazdasági érvényesülés szoros összefüggése természetesen vitathatatlan, ám a kettő egy az egybeni megfeleltetése egymásnak mindenképpen leegyszerűsítő.

A kisebbségi nyelvek megerősítésének, a szóban forgó folyamat megállításának, illetőleg ellenkező irányba történő fordításának a szociolingvisztikai helyzetek sokfélesége következtében különféle sikeres és kevésbé sikeres módjai léteznek. Attól függően, hogy egy nyelvi közösség egésze a nyelvcseré mely fázisát éli át, eltérő stratégiákra van szükség.

A nyelvélesztés (language revival) egy holt vagy anyanyelvi beszélők

⁹ Sok kutató ad hoc jelleggel nevezi meg és veti vizsgálat alá azokat a tényezőket, amelyeket az adott közösség szempontjából meghatározónak vél, nem figyelve a kevésbé nyilvánvaló, egy teljes körű leírás szempontjából nélkülözhetetlen egyéb változókra, főként pedig e változók interakciójára. Annak érdekében, hogy a nyelvcseréhelyzeteket minél rendszerszerűbben írassuk le, valamint hogy a különböző szituációk összehasonlíthatóvá váljanak, fontos lenne megalkotni a faktorok átfogó tipológiáját (vö. Edwards 1992:51; Hyltenstam és Stroud 1996:576). Az elmúlt évtizedekben történtek is erre különböző kísérletek.

által már nem használt nyelv alkalmassá tétele arra, hogy egy beszélőközösség mindennapi érintkezéseinek természetes eszköze lehessen. Ebben az esetben voltaképpen egy kihalt nyelv teljes és tudatos megújításáról, mesterséges revitalizációról van szó írott nyelvi források, archív hanganyagok – ha léteznek ilyenek – alapján, s nem a nyelvcsere folyamatának tényleges visszafordításáról. Amikor egy nyelvnek a szülők nemzedékében már csak terminális beszélői vannak, a stílusrepertoár nem változatos, a beszélők nyelvtani és kommunikatív kompetenciája töredezett, a nyelvmegújító folyamatok vagy egy kreol nyelvet hoznak létre, vagy a fiatal nemzedék a számára domináns többségi nyelv segítségével újra tanulja a kisebbségi nyelvet (pl. a skót gael és a manx). Kutatók felteszik a kérdést, mivel nincs valódi folytonosság a nyelvátadásban, beszélhetünk-e ebben az esetben természetes revitalizációs folyamatról. A nyelvészletés egyedüli teljes megvalósulásaként a hébert említhetnénk.

A *nyelvélénkítés*, (language revitalization) ezzel szemben a még korlátozott funkciókban használatos nyelv szerepköreit és színtereit bővíti (Paulston 1994: 92). Ha van még elégséges számú anyanyelvi beszélő, aki képes e nyelvet természetes módon átadni a fiatalabb nemzedékeknek, a revitalizációs lépéseknek arra kell irányulnia, hogy érdekeltté tegye e beszélőket a nyelv átadásában. Ha a másodnyelvvé lett kisebbségi nyelv a többséggel szemben a családi nyelvhasználatban újra elsődlegessé válik, akkor a nyelvcsere folyamata sikeresen visszafordítható. A motiváló tényezők azonban helyzetenként igen eltérőek lehetnek: Litvánia esetében például a független állam és a nemzeti kormány létrejötte, a baszkok és a korzikaiak esetében a szeparatista mozgalmak, Katalóniában a gazdasági erő, a történeti, kulturális presztízs stb. szerepe vitathatatlan. Számos példa azt mutatja, hogy az adott hatalommal, gyakran diktatórikus rendszerekkel való szembenállás, az etnikai nacionalizmus valamely formája erősítheti a nyelvmegtartó folyamatokat. A nemzetközi instrumentumokban megjelenő, a civil társadalomban is egyre ismertebbé váló emberi jogi normák számos kisebbség természetes követelésévé válik, megkérdőjelezve a klasszikus nemzetállamiság nemzeti identitásra, kisebbségi nyelvekre és kultúrákra vonatkozó elveit, nagyobb részesedést kérve annak társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális stb. intézményrendszeréből.

Fishman a nyelvcsere visszafordításának lehetőségeit elméletileg és számtalan konkrét eset elemzésén keresztül tárgyaló monográfiájában (Fishman 1991) a generációk közötti nyelvátadási folyamat megszakadásának folyamatát, a kisebbségi és a többségi nyelv magán és hivatalos szerepköreinek egymáshoz viszonyított változását egy nyolc fokú skálán ábrázolta (2. táblázat). E szerint a skála minél magasabb fokozatán helyezhető el egy adott nyelvi közösség, annál kisebb az esély a nyelvcsere sikeres visszafordítására, illetőleg annál kiterjedtebb és nagyobb erőfeszítést igénylő lépésekre van szükség a folyamat visszafordításához.

2. táblázat: A generációk közötti nyelvátadási folyamat megszakadásának skálája

8. fázis	A kisebbségi nyelv néhány megmaradt beszélőjének társadalmi elszigeteltsége A nyelv rögzítésére van szükség a későbbi esetleges rekonstruáláshoz
7. fázis	A kisebbségi nyelvet az idősebb, a gyermeknevelés időszakán túljutott nemzedékek használják, a fiatalok nem A nyelv terjesztése szükséges a fiatalok körében
6. fázis	A kisebbségi nyelvet nemzedékről nemzedékre átörökítik, s a nyelvet használják a közösségben Szükséges a családok folyamatos nyelvátörökítésének támogatása
5. fázis	Az írásbeliség létezik a kisebbségi nyelven, főként otthon, az iskolában és a közösségen belül Szükség van a kisebbségi írásbeliség támogatására, különösen akkor, ha állami támogatás nincs
4. fázis	Létezik középfokú oktatás a kisebbség nyelvén Szükség van a kisebbségi közösség anyagi támogatására
3. fázis	A kisebbségi nyelv megjelenhet olyan munkahelyeken is, ahol többségi nyelvi beszélőkkel érintkeznek
2. fázis	A közügyek intézése kisebbségi nyelven történhet és a média elérhető ezen a nyelven
1. fázis	A kisebbségi nyelv használható a felsőoktatásban, a kormányzati munkában és a nemzeti médiában

Forrás: Fishman 1991: 81-121

Az első szint tehát a kisebbségi nyelv viszonylag szilárd pozícióját jelenti. Fishman a nyelvcsere sikeres visszafordíthatósága szempontjából a legkritikusabbnak a hatodik szintet, a család nyelvátörökítő szerepét tartja. Bár a család és a szűkebb közösség az előrehaladott folyamat megállításához természetesen nem elegendő, főként ha a külső kényszerítő körülmények

erősen a nyelvmegtartás ellen hatnak, mégsem lehet bármiféle intézményes (jogi, gazdasági, oktatási stb.) erőfeszítés, külső támogatás elegendő ahhoz, hogy ezt az alapot, egy közösség saját nyelvén zajló érintkezésének, a generációk közötti nyelvtáadásnak a természetes gyakorlatát újraépítse (vö. Fishman 1991: 94).

A támogató nyelvi jogi keretek, legfőképpen pedig a kisebbség nyelvén folyó oktatás alappillére lehet a nyelvmegőrzésnek. Gyakran hangsúlyozzák, miszerint a család e szerepét az iskola vette/veszi át. Mindazonáltal a mindennapi gyakorlat azt mutatja, hogy amikor a társadalmi, nyelvi, attitűdbeli változások eredményeképpen a többségi nyelven való rendszeres kommunikáció már a családon belül is megjelenik, az iskola önmagában nem képes meggátolni e folyamatot. Számtalan példát hozhatunk az ilyen revitalizációs kísérletek sikertelenségére. Szélesebb körben ismert az ír nyelv revitalizációja, de említhetnénk a számi (lapp), az amerikai indián vagy az ausztráliai őshonos nyelvek megőrzését célzó programokat.

Ha nem léteznek általánosan alkalmazható megoldások s mindig az adott helyzetben, nyelvkörnyezeti elrendezésben lehet eldönteni, mely lépések lehetnek hatékonyak, mondhatunk-e valami általánosat a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségeiről? A konkrét esettanulmányok és az elméleti munkák elemzése alapján úgy tűnik, egy kisebbségi nyelv megtartásának kedvező legfontosabb tényezők között olyanok szerepelnek, mint

- a kisebbségi nyelvet folyékonyan beszélők nagy száma;
- földrajzi-etnikai koncentrálttság;
- területi elszigeteltség;
- nagy gazdasági erő;
- saját intézményrendszer (oktatási, társadalmi, vallási, politikai, média);
- az intézményes nyelvhasználati színterek széles köre;
- magas szintű írástudás és írásbeliség;
- endogám házasságok magas száma;
- intenzív, az egyének széles körét érintő gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatok a nyelvországgal (ha létezik ilyen);
- a nyelv használatát széles körűen támogató nyelvi-oktatási jogok megléte

Úgy tűnik, a hatékonyan működő revitalizációs programok kisebb-nagyobb sikereihez (például a maori nyelv megerősítéséhez Új-Zélandon) az alábbiak mindenképpen hozzájárultak:

- a csoportszolidaritást erősítő, közösségépítő stratégiák;
- támogató, hozzáadó oktatási környezet teremtése, anyanyelvi vagy kétutas belemerítési programokkal (E programok fontos eleme, hogy a) a kisebbségi nyelvet nem egy másik nyelven keresztül tanítják; b) felkészült, a kétnyelvűség magas fokán álló tanárok segítségével az első nyelvre építve „alakítják ki” a tanulók magas szintű kétnyelvűségét; c) a felnőtt lakosság anyanyelvének intézményes fejlesztését is megcélozzák, ami segít újra felétéklni az anyanyelvet a nemzedékek közötti nyelvátadásban.);
- a kisebbségi nyelvű média szerepének erősítése, a kommunikációs technológia fejlődésének köszönhető új kommunikációs csatornák hozzáférhetővé tétele (televízió, rádió, nyomtatott sajtó, elektronikus sajtó, Internet, e-mail, ún. chat room-ok a kisebbségi nyelven);
- stratégiák a kisebbségi nyelven való írás-olvasás fejlesztésére, a kisebbségi írásbeliség támogatása;
- az adott kisebbségi nyelvet első, esetleg második nyelvként folyékonyan beszélők nagy népességének megteremtése

A legfontosabb elv azonban az, hogy a revitalizációs programok (nyelvi tervezési, jogi, oktatási, pénzügyi stb.) csak akkor lehetnek sikeresek, ha a megvalósításban részt vevő szereplők (intézmények, szervezetek, aktivisták, szakemberek) mindezt a közösségért és közösséggel együtt, a közösség akaratából, a kisebbségi közösség ellenőrzésével teszik.

6. Összegzés

A nyelvcsere vagy a nyelvmegőrzést erősítő-gyengítő tényezők rendkívül sokfélék, összetettek, s egyéenként is más-mást jelentenek. A kutató számára nyilvánvaló, hogy a nyelvvel kapcsolatos attitűdök is – a nyelvkörnyezettani tényezők függvényében – meglehetősen változatosak. Sokszor igen nagy a szakadék a nyelv megőrzésével kapcsolatos ideológiák, a retorika, az érzések és a mindennapi valóság között.

A kétnyelvűség-kutatás sem szolgálhat kész receptekkel a bemutatott folyamatok lassítását, megállítást, visszafordítását illetően. A gyakorlati lé-

pések megtétele előtt, mellett az alap kutatásoknak azonban mindenképpen kiemelkedő szerepük van. Tárgyukból adódóan a kisebbségi nyelvekre irányuló vizsgálatok sohasem lehetnek teljesen öncélúak. Mind a kisebbségi nyelvek helyzetét szélesebb társadalmi összefüggéseiben feltáró makroszociolingvisztikai, mind pedig az egy-egy konkrét közösségben zajló társadalmi-nyelvi változásokat elemző etnográfiai, interakcionális munkák eredményei hozhatnak – általános tudományos hozadékuk mellett – társadalmi, kulturális, oktatási hasznot is. Ily módon a kisebbségekkel foglalkozó kutatók társadalmi felelőssége a vizsgálati célok, módszerek megválasztását, valamint az adatok értékelését illetően korántsem elhanyagolható kérdés, bár erről az utóbbi néhány évben heves viták folytak és folynak különféle nemzetközi tudományos színtereken (lásd például Krauss 1992; Ladefoged 1992).

Janet Holmes (1997:17-18) – az új-zélandi közösségi nyelvek vizsgálatának ürügyén – e társadalmi felelősség két területét különíti el, megállapításai azonban kiterjeszthetők bármely földrajzi-szociolingvisztikai elrendezésre:

(1) Az egyik a kisebbségi csoportok iránti felelősség, amelyek nyelvei az uralkodó közösség nyelvének egyre szélesebb körű elterjedése következtében veszélyben vannak, noha e veszélyt maga a közösség gyakran nem érzékeli mindaddig, ameddig már bármiféle ellenállás túl késeinek bizonyul.

(2) A másik a szélesebb társadalom iránti felelősség, hiszen csak megbízható tudományos információk birtokában lehet a kisebbségi nyelvek valós helyzetére építő körültekintő, hatékonyan támogató nyelvpolitikát kialakítani.

A Magyarországon élő kisebbségek nyelvi helyzete, e közösségek, valamint a Kárpát-medencében élő magyar kisebbségi közösségek anyanyelvének és identitásának megőrzése, az uniós csatlakozás, a globalizáció, a nemzetközi migráció, a kommunikációs technológia fejlődése, főként pedig a világ nyelveinek drámai pusztulása olyan tényezők, amelyek nálunk és másutt is új feladatokat jelentenek, ily módon a kétnyelvűség elméleti és gyakorlati eredményeit – remélhetőleg – az oktatás, a nyelvtervezés, illetőleg a politika és jogalkotás mind jobban figyelembe veszi.

Hivatkozások

Baker, C. 2001. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. 3. kiad. Clevedon: Multilingual Matters.

Bartha Csilla 1999. A kétnyelvűség alapkérdései: Beszélők és közösségek. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Bereznak, C. és Campbell, L. 1996. Defense strategies for endangered languages. In: Goebel, H., Nelde, P. H., Starý, Z. és Wölck, W. szerk. Berlin-New York: Walter de Gruyter. 659-67.

Borbély Anna 2001. Nyelvcseré. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Brenzinger, M. 1997. Language contact and language displacement. In: Coulmas, F. szerk. 1997. The Handbook of Sociolinguistics. Oxford: Blackwell. 273-84.

Campbell, L. és Muntzel, M. C. 1992. The structural consequences of language death. In: Dorian, N. C. szerk. 1992. [1989]. Investigating Obsolescence: Studies in Language Contraction and Death. 2. kiad. Cambridge: Cambridge University Press. 181-96.

Crystal, D. 2000. Language Death. Cambridge: Cambridge University Press.

Dixon, R. M. W. 1997. The Rise and Fall of Languages. Cambridge: Cambridge University Press.

Dorian, N. C. 1981. Language Death. The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Dorian, N. C. 1998. Western language ideologies and small-language prospects. In: Grenoble, L. A. és L. J. Whaley szerk. Endangered Languages: Language Loss and Community Response. Cambridge: Cambridge University Press. 3-21.

Edwards, J. 1985. Language, Society and Identity. Oxford: Basil Blackwell.

Edwards, J. 1992. Sociopolitical aspects of language contact, maintenance and loss: Towards a typology of minority language situations. In: Fase, W. et al. szerk. 1992., Amsterdam: John Benjamins. 37-54.

Fase, W., Jaspaert, K. és Kroon, S. szerk. 1992. Maintenance and Loss of Minority Languages. Amsterdam: John Benjamins. (Studies in Bilingualism 1)

Fishman, J. A. 1991. Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. Clevedon: Multilingual Matters.

Gal, S. 1979. Language shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria. New York– San Francisco – London: Academic Press.

Gal, S. 1991. Mi a nyelvcseré és hogyan történik? In: *Regio* 1.1. 66-76.

Gal, S. 1996. Language shift. In: Goebel, H., Nelde, P. H., Starý, Z. és Wölck, W. szerk. Berlin-New York: Walter de Gruyter. 586-94.

Haugen, E. 1972. The stigmata of bilingualism. In: Dil, A. S. szerk. *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen*, Stanford: Stanford University Press. 307-44.

Hill, J. 1978. Language death, language contact, and language evolution. In: McCormack, W. és S. Wurm szerk. 1978. *Approaches to Language: Anthropological Issues*. The Hague: Mouton. 45-78.

Holmes, J. 1997. Keeping tabs on language shift in New Zealand: Some methodological considerations. In: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. 18/1: 17-39.

Hyltenstam, K. és Stroud, C. 1996. Language maintenance. In: Goebel, H., Nelde, P. H., Starý, Z. és Wölck, W. szerk. 1996. *Kontaktlinguistik/Contact Linguistics/Linguistique de Contact: Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung/ An International Handbook of Contemporary research/ Manuel international des recherches contemporaines*. 1. köt. Berlin-New York: Walter de Gruyter. 567-579.

Krauss, M. 1992. The world's languages in crisis. In: *Language* 68:4-10.

Krauss, M. 1998. The scope of the language endangerment crisis and recent response to it. In: Matsumura, K. szerk. 1998. *Studies in Endangered Languages*. Tokyo: Hituzi Syobo. 108-9.

Ladefoged, P. 1992. Another view of endangered languages. In: *Language*. 68: 809-11.

Lo Bianco, J. 1987. *National Policy on Languages*. Canberra, Australia: Australian Government Publishing Service.

May, S. 2001. *Language and Minority Rights: Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. Harlow, England: Longman.

McConvell, P. 1991. Understanding language shift: a step towards language maintenance. In: Romaine, S. szerk. 1991. *Language in Australia*. Cambridge: Cambridge University Press. 143-155.

Paulston, C. B. 1994. *Linguistic Minorities in Multilingual Settings: Implications for Language Policies*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.

Skutnabb-Kangas, T. 2000. *Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights?* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.